

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2023 (Aralık/December)

ZEMAŞSERİ'NİN BELAGAT İLMİNE KATKISI; MÜŞÂKALE SANATI ÖRNEĞİNDE

The Art of Muşakale in Zamakhseri's Commentary al-Kashshaf

ADEM YERİNDE

Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı
Anabilim Dalı

Prof. Dr., İstanbul University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Science, Department of
Arabic Language and Rhetoric, İstanbul/Türkiye

adem.yerinde@istanbul.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5704-0167>

Makale Bilgisi – Article Information Makale Türü/Article Type: Araştırma
Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 13/11/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 27/12/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2023

Atıf/Citation: Yerinde, Adem. "Zemahşeri'nin Belagat İlmine Katkısı; Müşâkale Sanatı
Örneği". *Universal Journal of Theology* 8/2 (2023): 1-33. Doi: 10.56108/ujte.1389945

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujte>

ZEMAŞERİ'NİN BELAGAT İLMİNE KATKISI; MÜŞÂKALE SANATI ÖRNEĞİNDE

Adem YERİNDE

Öz

Zemahşerî Arap dili ve belagatinin üstatlarından olduğu kuşkusuzdur. Belagat alanındaki en önemli görüşlerini ünlü tefsiri *el-Keşşâf*'ında ortaya koymuştur. Mukaddimesinde Kur'an'ı tefsir etmenin zorluğuna dikkat çeken Zemahşerî müfessirin özellikle Arap dili ve belagatinde, bedî ve beyân ilimlerinde derin vukuf sahibi olması gerektiğini belirtmiştir. Ayetleri öncelikle dil ve belâgat kaidelerini ve eski Arap şiirlerini dikkate alarak aklın ilkeleri ışığında açıklaması, ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecazi manaları keşfetmeye çalışması tefsir yönteminin en ayırt edici özelliğidir. *el-Keşşâf*, Kur'an'ı dil ve belâgat ilkelerini dikkate alarak yorumlaması, Kur'an'ın i'câz yönlerini, erişilmez edebî üstünlüğü ve nazım güzelliğini ortaya koyması, Kur'an'da mânaların tasvir ve temsil yoluyla anlatılmasının etkili bir metot olduğunu göstermesi gibi özellikleriyle yazıldığı dönemden itibaren çok beğenilmiş ve hemen bütün müfessirlerce kaynak olarak alınmıştır. Başta Fahreddin er-Râzî, Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi olmak üzere birçok ünlü müfessir özellikle dil ve belagat incelikleri cihetiyle *el-Keşşâf*'tan faydalanmıştır. Hatta bazı müelliflerce Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzil*'ini *el-Keşşâf*'ın bir özeti olarak görülmüştür. Çalışma iki bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde Arap Belagatinde ve Zemahşerî'de kavram ve içerik olarak müşâkele sanatı, ikinci bölümde ise Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında müşâkele sanatına konu olan ayetlere getirdiği yorumları ve bu yorumlarında müşâkele sanatını kullanımı, takipçileri Kâdî Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi'yle karşılaştırmalı olarak ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Müşâkele, Zemahşerî, Ebüssuûd, Beyzâvî.

The Art of Muşakale in Zamakhseri's Commentary *al-Kashshaf*

Absract

Zamakhshari was certainly one of the masters of the Arabic language and rhetoric. He explained his most important rhetoric views in his famous commentary *al-Kashshaf*. Zamakhshari point out to the difficulty of interpreting the Quran in the introduction of his exegesis and stated that the interpreter should have a deep understanding of the Arabic language and rhetoric, as well as the sciences of bedi and beyan. The most distinguishing feature of the exegetical method is that he explains the verses reasonably taking into account the rules of language and rhetoric and taking advantage of old Arabic poems and tries to discover the metaphorical meanings of the words through deep analysis. Zamakhshari interpreted the Qur'an by taking into account the principles of language and rhetoric, revealed the miraculous aspects of the Qur'an, its inaccessible literary superiority and beauties of verses showing that expressing of meanings of the Qur'an via description (tasvir) and representation (temsil) was an effective method. So that, his commentary has been highly appreciated since it was written, and has been taken as a source by almost all commentators. Many famous commentators, especially Fahraddin ar-Razi, al-Baydawi and Abussuud, benefited from *al-Kashshaf*, especially in terms of its linguistic and rhetorical subtleties. In fact, some authors saw Beyzâvî's *Anvaru't-Tenziil* as a summary of *al-Kashshaf*. In the first chapter of this work, we will study the Mushakala concept etymologically and terminologically in the Arabic rhetoric and in the second chapter we will investigate Zamakhshari's contributions in the Arabic rhetoric concentrating on his remarks and explorations regarding the Mushakala art in a comparison with his followers al-Baydawi and Ebussuud's comentaries.

Keywords: Yerinde, Mushakala, al-Zamakhshari, Abussuud, al-Baydawi.

GİRİŞ

Müşâkele sanatı belagat ilminde olduğu kadar sonraki dönemlerde tefsir ilminde de dikkati çeken önemli edebî sanatlardan biri olmuştur. Arap edebiyatında/belagatinde müşâkele sanatı, cümleye lafzî ve manevî bir estetik katan edebî/belâğî sanatlardandır. Edebî bir amaç ve nükte için aynı kelimenin aynı bağlamda farklı bir manada kullanılmasını ifade etmektedir. Bu durumda ilk kelime genellikle gerçek manasında kullanılırken, ikincisi sadece şekil bakımından ona benzemektedir.

Müşâkele tabiri, bir sözcük olarak erken dönemlerden itibaren edebiyat dilinde kullanılsa da kavramsal içeriği VI. asrın başlarına kadar tam bir netliğe kavuşturulamamıştır. Bugün Belagat disiplinin bedî' ilminde yer aldığı şekliyle müşâkeleyi bir söz sanatının adı olarak ilk kullanan belagatçi Zemahşerî olmuştur. Zemahşerî; müzâvece, istiare, mülâbese, mukâbele gibi tabirlerle de ifade ettiği müşâkeleyi terim anlamıyla *el-Keşşâf*'ta birçok yerde zikretmiş, özellikle takdirî türünü; "cevabı, soruya biçimce uydurma (itbâk)" şeklinde tanımlamıştır. Sekkâkî'yle birlikte önemli bir gelişme kaydeden müşâkele sanatı, hem Bedî' ilminin mana sanatları arasındaki yerini almış hem de teknik tanımına kavuşmuştur. Müşâkeleyi; "Bir şeyi, başkasının sohbetinde vaki olduğu için onun lafzıyla zikretmek" şeklinde tanımlayan Sekkâkî, Kur'ân ve Arap edebiyatından getirdiği şahidlerle tanımını daha da berraklaştırmıştır.

Gerçekte bir tür telmih, işaret ve tarizi içeren müşâkele sanatında kastedilen mana ile lafız arasında, bağlamda geçen bir lafzın taklidi ve tekrarı dışında hiçbir alaka bulunmayınca, bu bedii sanata müşâkele (biçimsel benzeşme) adı verilmiştir. Örnekleri genellikle mecâz-ı mürsel ve bazen de istiare kabilinden sayılmış olsa da söze hem biçim hem de anlam bakımından güzellik katmasıyla edebi bir sanat olarak onlardan daha üstün görülmüştür. Müşâkele sanatı, geniş anlamıyla mecaz, dar anlamıyla istiare içermesi ve beyan gücündeki üstünlüğü sebebiyle beyanın konusu görüldüğü gibi lafız tekrarıyla oluşan ses uyumunun verdiği şiirsel tat ve güzellik dikkate alınarak bedii sanatlar içinde de değerlendirilmiştir. Ayrıca lafız tekrarı ve ses uyumuyla meydana gelen vicdani etki ve sesteki harmoniyi dikkate alan bazı edebiyatçılar, bu yönüyle cinas, izdivac ve seci' gibi lafzi sanatlarla benzemesi dolayısıyla bu sanatı, bedî sanatların muhassinat-i lafziyye (lafzi güzelleştirici sanatlar) türü içinde değerlendirmişlerdir. Bununla beraber bugün genel eğilim, bağlam faktörüyle oluşan anlam farklılığı ve bunun meramı ifadedeki gücü, ayrıca tıbâk, müzâvece ve mukâbele sanatlarıyla benzeşen bedî güzelliği

sebebiyle bu sanatın, muhassinat-i maneviyyeden (mânevî güzelleştirici sanatlar) sayılması yönündedir.

Gerek edebiyatçılar ve gerekse müfessirler nezdinde müşâkele sanatı ile diğer bazı sanatların zaman zaman birbiri yerine kullanıldığı ve aralarında bazı geçişlerin olduğu görülür. Mesela, Kur'an'ın edebî yönüne ayrı bir önem atfeden son dönem müfessirlerinden İbn Âşur (1879-1973) bedii sanatlardan biri olarak gördüğü müşâkeleye bu adın verilmesini, âlimlerin ifadedeki teşbih yönünü tam tespit edemeyişlerine bağlar. Ona göre müşâkele, esasen aynı söz içinde iki lafzın birbirine benzeşmesi yönünden bir tür istiaredir. Ancak istiare ile Müşâkele arasında önemli farklar vardır. İstiarede müşabehet asıl iken, Müşâkelede, mana mugayeretiyle birlikte lafzî müştereklik esastır.

Çalışmanın hedefi bir taraftan müşâkele sanatının Arap edebiyatındaki/Belagatindeki yerini tespit ederken, diğer taraftan Zemahşerî örneği üzerinde tefsir ilmindeki yeri ve işlevini ortaya koymaktır. Özellikle müşkil ve müteşabih ayetlerin tefsirinde müşâkele sanatının müfessirlere esnek/geniş bir yorum kabiliyeti kazandırdığı varsayılmaktadır.

Bu kısa girişten sonra şimdi genel eğilime göre Bedî ilminin manevî sanatlarından kabul edilen Müşâkele sanatını biraz ayrıntılı olarak tanıyalım.

I- Arap Dili ve Belagatinde Müşâkele Sanatı

Bu bölümde Arap belagatinin bediî sanatlarından olan müşakalenin tanımını, belagat terimi olarak ortaya çıkışını ve özellikle belagat ilmindeki anlam içeriği ve yerini ele alacağız.

1. Etimolojik Yönden Müşâkele

Müşâkele (مشاكلة), “ş-k-l (شكل)” kökünün mufa'ale yapısına girmiş (تشاكل) fiilinin mastarı olup sözlükte; “iki şeyin biçimce benzeşmesi” anlamına gelmektedir. Kökün شَكَّل mastarı “benzer, şekil, misil” anlamında isim olarak da kullanılmaktadır.¹ Buna göre “müşâkele” sözlükte “iki şey arasındaki biçim benzerliğini” ifade etmektedir.

Kur'an'da da “şekl (شَكْل)”² ve “şâkile (شاكلة)”³ türevleriyle iki yerde geçen sözcük “benzer, tür/tarz ve heyet/biçim” gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁴

¹ Bkz. İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî *Lisânü'l-Arab*, Beyrut : Dâru Sadır 2010, ş-k-l md.

² Sâd 38/58.

³ İsrâ 17/84.

⁴ Isfehânî, er-Rağîb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Safvân Adnân Davudî), 1430/2009, ş-k-l md.

2. Belagat İlminde Müşâkele

Belagatte müşâkele; “Aynı söz içinde iki kelimenin biçimce benzeşmesi” demektir.⁵ Söze estetik katan Müşâkele bir lafzın aynı bağlamda farklı bir anlamda tekrarlanması şeklinde gerçekleşir. Bu durumda kelime ilk geçtiği yerde genellikle gerçek manasında kullanılırken, ikincisinde sadece şekil bakımından ona benzemektedir.⁶ İlk devirlerinde bu durumu ifade için müşâkele yerine müsâvat, mukâbele⁷, müsâveme, mükâseme ve mücâveze⁸ gibi tabirler kullanılmıştır.⁹

Kur’an-ı Kerim ve hadisi şeriflerde de bolca örneğine rastlanan müşâkelenin Cahiliye döneminden itibaren Arap edebiyatında sıklıkla kullanılan bir üslup olduğu anlaşılmaktadır. *Mu’allakât* şairlerinden Amr b. Külsüm’ün (ö. 584 veya 600m.) şu beytinde müşâkele üslubu kullanmıştır¹⁰:

أَلَا لَا يَجْهَلَنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا... فَتَجْهَلْ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ

(Dikkat edin! Bize karşı sakın kimse cahillik yapmasın. Sonra biz de bize cahillik yapanların cahilliğinin ötesinde bir cahillik yaparız.)¹¹

Burada cehalet ilk geçtiği yerde hakiki manasıyla (yanlış davranış) kullanılırken¹², ikincisinde meydan okuma ve tehditle birlikte had bildirme kastedilmiştir. Söze bir estetik katma ve ifadenin gücünü artırma maksadıyla cehalet lafzı tekrarlanmıştır.¹³

⁵ Durmuş, İsmail, “Müşâkele”, *DİA*, XXXII, 154, İstanbul 2006. (154-155)

⁶ Bkz. Durmuş, a.g.m., s. 154.

⁷ Örnek olarak bkz. Şerif er-Radî, *Telhisü'l-beyân fi mecâzâtî'l-Kur'an* (Muhammed Abdülğani Hasan), Kahire 1374/1955, s. 123; Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-Tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-tevil* (thk. Adil Ahmed Abdülmecud ve Ali Muhammed Muavvad), I, 237, Riyad 1418/1998.

⁸ İbnü'n-Nâzım, Bedreddin İbn Malik el-Endelüsî, *el-Misbâhü'l-münir fi ilmi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî* (thk. Hüsnî Abdülcelil Yusuf), Kahire: Mektebetü'l-Âdâb 1409/1989, s. 182.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Râid Hamed Halef Küreyş el-Cebbûrî, *et-Tevzîfü'l-belâgî li't-tecnîsi ve'l-müşâkele fi şî'ri'l-Mütenebbî*, (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü'd-Diyâlâ Külliyyeti'l-Terbiye li'l-ulûmi'l-insâniyye Kısmü'l-Lügatî'l-Arabiyye fi'l-Irak: Bakuba 1436/2014, s. 44.

¹⁰ Müşâkele örnekleri için ayrıca bkz. Hatice Teber, *Haricî-İbâdî Tefsir Geleneği Hüd b Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîri*, İlahiyat Yay, Ankara 2104, s. 134-137.

¹¹ Emil Bedî' Yakub, *Divânü Amr b. Külsüm*, Beyrut 1991, s. 78.

¹² Habenneka, Abdurrahman Hasan el-Meydânî, *el-Belâgatü'l-Arabiyye üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, Beyrut: Dımeşk 1416/1997, II, 438

¹³ Bkz. Râid Hamed, a.g.t., s. 47, 56.

İleri de müşâkelenin Kur'an'daki kullanımına bolca örnek verileceğinden burada hadisteki kullanımına bir örnek verelim. Bir hadiste şöyle buyrulmuştur:

...خُذُوا مِنَ الْعَمَلِ مَا تُطِيفُونَ، فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا،...

“Gücünüzün yettiği amelleri yapın. Zira siz (ibadetten) usanmadıkça, Allah da (sevap vermekten) usanmaz.”¹⁴

Hadiste ikinci cümlede geçen لَا يَمَلُّ (usanma) lafzı, ilk cümlede geçen تَمَلُّوا (siz usanmadıkça) lafzına musahabeden dolayı gelmiştir. İlk cümlede geçen تَمَلُّوا lafzı hakiki anlamda kullanılırken onun musahibi olan لَا يَمَلُّ lafzı farklı bir manada kullanılmıştır. Buna göre hadisin kastedilen anlamı; “Siz Allah’a dua edip istekte bulunmaktan bıkmadıkça, Allah da sizden ihsan ve lütfunu kesmez, esirgemez” demektir.¹⁵

Müşâkele üslubu Arap edebiyatın Cahiliye dönemine kadar gerilere gitse de edebî bir sanat olarak bundan ilk bahseden II. Asır dilcilerinden Ferrâ’dır (ö. 207/822). Müşâkele tabiri yerine “ceza (karşılık)” tabirini kullanan Ferrâ, bunu “bir lafzın önceki bir lafza denk ve benzer biçimde ve fakat farklı bir anlamda kullanılması” şeklinde tanımlamıştır.¹⁶ Buradan hareketle Kur'an'da Allah'a isnat edilen “mekr, keyd, suhriyyet, istihzâ” gibi O'nun şanına yakışmayan fiilleri, “Allah'ın insanların bu fiillerine denk düşen cezalar vermesine” yormuştur.¹⁷ Kur'an'da Allah'a nispet edilen söz konusu fiilleri aynı şekilde yorumlayan III. asır dilcilerinden Müberred (ö. 285/898) de bu durumu “mükafee, kısas ve ceza (denklik, misliyle cezalandırma ve karşılık)” tabirleriyle ifade etmiştir.¹⁸ Yine III. asır dilcilerinden İbn Kuteybe (ö. 276/889) söz konusu âyetleri *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*'ında; “Muhâlefetu zâhiri'l-lafzi ma'nâhu/Lafzın Zahirinin Manasına Muhalif Olması” ana başlığı altında

¹⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Kütübü's-sitte ve şürühuhü: Sahihü'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413, “İman” 32; Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Kütübü's-sitte ve şürühuhü: Sahihü Müslim*, I-III, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413, “Salatü'l-Müsafirîn”, 220-221.

¹⁵ Bkz. Durmuş, “Müşâkele”, XXXII, 154. Daha başka örnekler için bkz. Yılmaz, a.g.t., s. 77-85.

¹⁶ Müşâkele örnekleri için bkz. Hatice Cerrahoğlu Teber, “Hevârî”, *DİA*, EK I, Ankara 2020, 554-555.

¹⁷ Ferrâ'nın Müşâkele sanatına dair açıklamaları için bkz. Ferrâ, Ebû Zekerîya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut 1403/1983, I, 116-117.

¹⁸ Bkz. Müberred, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Müberred, *Mâ'ttefeka lafzuhü ve'hteleşe ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-Mecîd* (thk. Ahmed Muhammed Süleyman Ebû Ra'd), Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye 1409/1988, s. 57-59.

“el-Cezâü ani'l-fi'li bi-misli lafzihi ve'l-ma'nayâni muhtelifân/ Manaları farklı olmakla beraber fiilin cezasının fiilin lafzıyla zikredilmesi” alt başlığıyla ele almıştır.¹⁹

IV. asır dilcilerinden Rummânî (ö. 384/994) müşâkeleyi “kökleri bir olan kelime türlerinin aynı söz içinde toplanması” şeklinde tanımladığı “tecânüs”ün bir türü olarak “müzâvece” başlığı altında ele alırken,²⁰ Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) bu sanatı geniş anlamıyla istiare (mecaz) kapsamında değerlendirmiştir.²¹ V. Asır dilcilerinden Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) de Müşâkeleyi kısaca; “müşterek bir lafzın aynı söz ya da beyitte farklı bir anlamıyla tekrarlanması” şeklinde tanımlamıştır.²²

Bugün bedî ilminde ele alındığı şekliyle müşâkeleyi bir söz sanatının adı olarak ilk kullanan belagatçi Zemahşerî'dir (ö. 538/1144)²³. Zemahşerî, ayrıca müzâvece, isti'âre, mülâbese ve mukâbele tabirleriyle de ifade ettiği müşâkeleyi terim anlamıyla *Keşşâf*'ında 13 kadar yerde zikretmiş, özellikle takdirî türünü “cevabı, soruya biçimce uydurma (itbâk)” şeklinde tanımlamıştır.²⁴

Zemahşerî'den sonra Kur'ân'ın mana incelikleri ve nükteleri yönünden kendisini takip eden müfessirlerden Fahrettin er-Râzî²⁵, Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi de bu sanatı âyet yorumlarında terim anlamıyla etkin biçimde kullanmışlardır.

Sekkakî'yle (ö. 626/1229) birlikte önemli bir gelişme kaydeden Müşâkele sanatı, hem mana sanatları arasındaki yerini almış hem de hala geçerliliğini sürdüren teknik tanımına kavuşmuştur. Müşâkeleyi: “Bir şeyi, başkasının sohbetinde vaki olduğu için onun lafzıyla zikretmek” şeklinde

¹⁹ Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 275-279;

²⁰ Bkz. Rummânî, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'an* (Selâsü resâil fi i'câzi'l-Kur'an: li'r-Rümmanî ve'l-Hattabi ve Abdilkâhir el-Cürcânî (thk. Muhammed Halefullah Ahmed v.dğr.), Kahire 1976, s. 99-100.

²¹ Örnek olarak bkz. Şerif er-Radî, *Telhisü'l-beyân*, s. 113, 117, 123.

²² Tebrîzî, Ebû Zekeriya Yahya b. Ali Hatib et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*, (thk. Hasan Abdullah el-Hassânî), Kahire 1415/1994, s. 199-200.

²³ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 335, 464; II, 315. Zemahşerî'nin Müşâkele sanatını kullanımıyla ilgili ayrıca bkz. Ebû Musa, Muhammed Haseneyn, *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fi Tefsiri'z-Zemahşerî ve eserühâ fi'd-dirâsâti'l-belâğiyye*, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî ts. s. 485-487.

²⁴ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 137-138.

²⁵ Örnek olarak bkz. Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrettin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, Beyrut 1420, II, 304 (mütabakatü'l-lafz); III, 482 (müvafakatü'l-lafz); IV, 75 (Müşâkele); VI, 480 (Müşâkele); XX, 193, 274 (Müşâkele); XXI, 438 (istidrâc); XXXIV, 407 (müşâkele); XXIII, 245 (taalluk); XXXI, 123 (mükâbele).

tanımlayan Sekkâkî, Kur'ân âyetleri ve Arap edebiyatından getirdiği şahidlerle tanımını daha da berraklaştırmıştır. Mesela: *مَكَرَ* âyetinde²⁶ *مَكَرَ* fiilinin Allah'a isnadı, öncesindeki *مَكَرُوا* (plan kurdular) fiiline musahabeden dolaydır. Söz konusu lafız ilk geçtiği yerde hakiki anlamıyla kullanılırken, ikinci yerde farklı bir anlamda (planı boşa çıkarma) kullanılmış olup iki lafız arasında biçim ve ses uyumu dışında bir alaka yoktur.

Sekkâkî Müşâkele Arap edebiyatından da şu meşhur örneği verir:

قالوا اقترح شيئاً نجد لك طبخه قلت اطبخوا لي جُبَّةً وقميصاً

(Dediler ki: İsteddiğin bir şey varsa söyle de sana onu güzel pişirelim. Dedim ki: Bana bir cübbe, bir de gömlek pişirin.)²⁷

Beyitte *اطبخوا* (pişirin) lafzı, öncesindeki *طبخه* (pişirme) lafzıyla biçim yönünden benzeşse de manaları farklıdır. Birincisinin hakikî anlamında kullanılmasına karşın ikincisiyle aynı anlamın kastedilmiş olmasına “cübbe ve gömlek” sözcükleri engel oluşturmaktadır. Burada şair, kendisine yemek pişirmeyi teklif eden dostlarına serzenişte (tariz) bulunarak: “Bana önce üzerime giyecek bir cübbe, bir de gömlek getirin/dikin” demek istemiştir.

Sekkâkî'nin Müşâkele tanımı sonraki belagatçiler tarafından da aynen devam ettirilmiştir.²⁸ Ancak Kazvî'nî (ö. 739/1338) buna türlerini de ekleyerek Müşâkele sanatını: “Bir şeyi tahkikî ve takdirî olarak başkasının sohbetinde vaki olduğu için onun lafzıyla zikretmendir” diye tanımlamıştır.²⁹

Kazvî'nî, Sekkâkî'nin de Müşâkele örnekleri arasında yer alan *صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ* *صِبْغَةَ* âyetini³⁰ Müşâkele-i takdîriyyeye örnek verir. Ona göre

²⁶ Ali İmran 3/54.

²⁷ Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed es-Sekkâkî, *Miftâhü'l-ulûm* (thk. Abdülhamid el-Hindâvî), Beyrut 1420/2000, s. 533-534.

Sekkâkî ve sonraki Müşâkele teriminin mükayeseli tanım ve tasnifi için bkz. Eliaçık, Muhittin, “Bazı Belagat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi”, *Kırklareli Ün. Sosyal Bilimler Dergisi (KUSBD)*, cilt. 3, sayı. 2 (Temmuz 2013), s. 13-14; Tefsir kitapları ve Edebiyat sözlüklerindeki tanımları için de bkz. Yılmaz, a.g.t., s. 4-8.

²⁸ İbnü'n-Nâzım, a.g.e., s. 196-197; Kazvî'nî, Celâlüddîn Muhammed b. Abdürrahmân el-Hatîb el-Kazvî'nî, *et-Telhis fi ulumi'l-belâğa* (nşr. Abdurrahman el-Berkûkî), Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî 1350/1932, s. 356-357; Teftazânî, Sa'duddî et-Teftazânî, *el-Mutavvel Şerhu Telhisi Miftâhi'l-ulûm* (thk. Abdülmaid el-Hindâvî), Beyrut 1434/2013, s. 648-649; İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*, (thk. İsam Şuaytû) Beyrut 1987, II, 276; Taşköprüzade, Ebû'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Şerhu Fevâidi'l-ğiyâsiyye min ilmeyi'l-meânî ve'l-beyân*, Dersâdet : Dârü't-tibâati'l-âmire, 1312, s. 307. Geniş bilgi için bkz. Râid Hamed, *et-Tavzif*, s. 44-45.

²⁹ Kazvî'nî, *İzâh*, s. 263-264.

³⁰ Bakara 2/138.

Hristiyanlar çocuklarını sarı renkli bir suya batırarak vaftiz ederlerdi/arındırırlardı. Bu tarihi olaya telmihle âyeti kerimede صِبْغَةً (boya) anlamına gelen lafız kullanılmıştır. Yoksa kasıt asıl arınmanın imanla olacağıdır.³¹ Kazvî'nin müşâkele-i tahkikiyye ve müşâkele-i takdîriyye şeklinde iki türe ayırdığı Müşâkele sanatı³², ondan sonraki belagatçiler tarafından da aynı içerikle sürdürülmüştür.³³

Şüphesiz Kur'an-ı Kerim Arap dili gramerinin olduğu gibi belagatin de ilk kaynağıdır. Birçok belagat sanatına kaynaklık eden Kur'an'ın aynı şekilde Müşâkele sanatı için de zengin bir kaynak oluşturduğu görülmektedir. Bu sanatın ortaya çıkışı ve terim olarak manasının netleşmesinde, ileride de geleceği üzere, Kur'an'da Allah'a isnat edilen ve fakat hakikî anlam içeriğiyle Allah'a isnadında dinen ve aklen mahzurlar görülen lafızların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır³⁴. Bu yönüyle Müşâkele üslûbunun keşfi, Kur'ân'ın bazı müşkil ve müşabih âyetlerinin rasyonel yorumlanmasında da önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Zemahşerî'ye kadar müşakel-i tahkikiye konusu âyetlerin yorumunda "lafızda birlik ve manada farklılık" özelliğine dikkat çekildiği,³⁵ henüz Müşâkele terimi teknik anlamıyla kullanılmaya başlanmadığından bunun için genellikle mükabele, mücâvede, müzâvece, istidrâc,³⁶ cinas ve cevap tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir.³⁷ Zemahşerî'yle birlikte Müşâkele terimi tefsir terminolojisine girmiş ve daha

³¹ Bkz. Kazvîni, *Telhis*, s. 357; a.mlf. *İzâh*, s. 264.

³² Ancak Kazvîni *İzah*'ında bazı Müşâkele örneklerini, beyan ilminin konusu olan mecaz-ı mürselin bir türü (müsebbebin sebeple ifadesi) olarak da ele alır. (bkz. Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdurrahmân el-Hatîb el-Kazvîni, *el-İzâh fi ulûmi'l-belagati: el-Meânî ve'l-beyân ve'l-bedî* (nşr. İbrahim Şemşeddin) Beyrut 1424/2003, 207-208)

³³ Müşâkelenin sonraki dönemlerdeki yaygın tanımı için ayrıca bkz. Sübkî, Ahmed b. Ali Behâüddin es-Sübkî, *Arûsü'l-efrâh fi şerhi Telhisi'l-Miftâh* (thk. Abdühmaid Hindâvî), Beyrut 1423/2003, II, 237; Suyûtî, Celaleddin Ebü'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), I-VII, Suud Din İşleri, Vakıflar, Davet ve İrşad Bakanlığı Yayınları ts. III, 281-282; Tehânevî, Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi'stulahâti'l-fünûn ve'l-ulûm* (nşr. Ali Dehrûc), I-II, Beyrut 1996, "Müşâkele" md. II, 1544-1545.

³⁴ Krş. Güllüce, Veysel, "Kur'ân-ı Kerim'de Müşâkele Yoluyla Allah'a İsnat Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 25/41-62, Erzurum 2006, s. 49 vd.

³⁵ Örnek olarak bkz. Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tefsirü't-Taberî: Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an* (thk. Abdullah b. Abdülmusin et-türki), Kahire: Dârü Hicr ts. I, 314. Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, a.g.t., s. 19.

³⁶ Bkz. Ferrâ, Ebü Zekerîya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meânî'l-Kur'an*, I-II, Beyrut 1403/1983., I, 218.

³⁷ Örnek olarak bkz. Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn: Tefsirü'l-Maverdî* (nşr. Es-Seyyid Abdülmaksud b. Abdürrahim), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye ts. I, 77, 396..

sonra Râzî, Beyzâvî, Ebüssuûd Efendi, Âlûsî ve İbn Âşur gibi müfessirlerce devam ettirilerek bazı müşkil âyetlerin yorumunda başvurulan temel kavramlardan biri haline gelmiştir.

3. Müşakalenin Unsurları

Buraya kadar işaret edilen tanımlarından hareketle Müşâkelenin üç unsurundan bahsedilebilir. a) Müşakel, b) Müşakil³⁸ ve c) Alaka. Bunlardan müşakel, genellikle sözde önce geçen ve hakiki anlamıyla kullanılan lafız iken, müşakil musahabe dolayısıyla biçim yönünden Müşâkeleye benzese de mana yönünden ondan ayrılan ikinci lafızdır. İlk lafzın biçim yönünden tekrarını temellendiren münasebet/sebep de alakadır³⁹.

Müşâkelede tertip yönünden asıl olan, müşakelin önce, müşakilin ise sonra gelmesidir. Ancak bazen bağlam ya da kasıttan kaynaklanan bir zaruretle bunun tersi de olabilmektedir. Mesela, Mütenebbî'nin:

ومن يك ذا فم مر مريض يجد مرا به الماء الزلال

(Kim ki ağzında acı ve ağrı varsa, o tatlı suyu da acı hisseder.)⁴⁰

beytinin ilk mısraında geçen مر (rahatsızlık) müşakil olup mecazi anlamda kullanılmıştır. İkinci mısraında geçen مرا ise hakiki anlamda kullanılmış olup müşakeldir.⁴¹

4. Müşâkele Türleri

Edebi incelikleri ve nükteleriyle bilinen *Keşşâf*'taki bazı ifadelerinden Zemahşerî'de Müşâkele sanatının bugün bilinen iki türüne (tahkikî ve takdirî) dair bir tasavvurun bulunduğu, buna rağmen, Müşâkele sanatını tanımlayan ilk belagatçi olarak Sekkâkî'de aynı tasavvurun bulunmadığı görülmektedir. Sekkâkî'nin Müşâkele tanımına "tahkiken ve takdiren" tabirlerini de ekleyerek bu sanatı bugün bilinen iki türüne ayıran ilk belagatçi Kazvî'nî'dir. Ondan sonra Müşâkele sanatı bu iki türüyle birlikte ele alınmıştır. Kur'an ve şiirden getirilen örneklerinden hareketle özetle müşakelin müşakil ile birlikte sözde yer alması

³⁸ Müfessir Âlûsî de tefsirinin bir yerinde Müşâkelenin iki unsuru için müşakil ve müşakel tabirlerini kullanmıştır. Bkz. Âlûsî, Ebü'l-Fadl Şihabüddin Mahmud el-Âlûsî, *Ruhu'l-meânî fî tefsî'l-Kur'ani'l-azim ve's-sebi'l-mesânî*, Beyrut: Darü ihyai't-türasi'l-Arabî, ts. I, 148.

³⁹ Müşâkelenin mecaz mı? Hakikat mi? Olduğu meselesini tartışan bilginler, genellikle bu sanatı mecaz kapsamında değerlendirmekle beraber, alaka net olmadığından bunu hakikat ile mecaz arasında bir yere koyanlar da vardır. Suyûtî ise Müşâkeleyi mecaz olarak alır ve alakayı da müsahabe (aynı bağlamda gelme) olarak belirtir. Bkz. Suyûtî, *İtkân*, III, 127.

⁴⁰ Bkz. Hamevî, *Hizânetü'l-edeb*, I, 189.

⁴¹ Râid Hamed, a.g.e., s. 58

halinde buna Müşâkele-i tahkikiye; değilse, Müşâkeley-i takdiriye dendiği söylenebilir.⁴²

4.1. Müşâkele-i Tahkikiye

Müşâkele-i tahkikiye, Müşâkelenin unsurlarından müşakelin gerçek manasıyla sözde geçmesi ve onunla sadece biçim yönünden benzeşen müşakilin (müşahib) kendisine eşlik etmesidir⁴³. Mesela *إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُونَ * اللَّهُ* ⁴⁴ *يَسْتَهْزِؤُ بِهٖم* âyeti Müşâkeley-i tahkikiyeye örnektir. Burada *يَسْتَهْزِؤُ بِهٖم* lafzı Müşâkele sanatının müşakil unsurunu teşkil etmekte olup biçim yönünden benzeştiği ve gerçek manasıyla sözde yer alan *مُسْتَهْزِؤُونَ* tabirine musahabe etmiştir. Biçim bakımından birbiriyle benzeşen bu iki lafız sözde birlikte zikredildiği halde, ikinci lafız dilin geniş ifade kabiliyetine istinaden mecazen “günah fiilleri cezalandırma” manasında kullanılmıştır.⁴⁵

Mütenebbî'nin şu beyti de Müşâkelenin bu türüne güzel bir örnektir:

إِنَّ الْقَتِيلَ مُضْرَجًا بِدُمُوعِهِ مِثْلُ الْقَتِيلِ مُضْرَجًا بِدِمَائِهِ

(Kuşkusuz gözyaşlarına boğularak öldürülmüş maktul de (savaş meydanında) kanlarına boyanmış maktul gibidir.)

Beyitte gözyaşlarının akışı kanın akışına benzetilmiştir. Beyitte geçen *مُضْرَجًا* kelimesi esasen kana bulaşmış elbise için kullanılan bir nitelemeyi ifade ederken, burada Mütenebbî Müşâkele yoluyla aşkından gözyaşlarına boğulan kimseyi, başına gelen derdin büyüklüğünden dolayı, savaşta kanlara boyanmış maktule benzetmiştir⁴⁶. Buna göre apayrı bir anlamda kullanılan ilk mısradaki *مُضْرَجًا* lafzı müşakil (müşahib), gerçek anlamıyla kullanılan ikinci mısradaki *مُضْرَجًا* lafzı ise müşakel (müşaheb) olmaktadır.

⁴² Bkz. Abdurrahman Abdülkadir el-Arabî, *el-Müşâkele beyne'l-lügati ve'l-belâğa*, Yüksek Lisans Tezi, el-Camiatü'l-Mustansırıyye, Külliyyetü'l-âdab, 2002, 64-67; Râid Hamed, a.g.t., s. 50.

⁴³ Krş. Durmuş, “Müşâkele”, s. 154.

⁴⁴ Bakara 2/14-15.

⁴⁵ Beyzâvî, Nasırüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-Te'vil el-ma'ruf bi Tefsirü'l-Beyzâvî* (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı), Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî ts. I, 48; Ebüssuûd, Muhammed/Ahmed b. Şeyh Muhyiddin el-İmâdî, *Tefsirü Ebi's-Suûd el-müsemmâ İrşâdi'l-akli's-selim ilâ mezâya'l-Ku'râni'l-Kerim*, Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî ts., I, 47.

⁴⁶ Ukberî, Ebü'l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyin el-Ukberî, *Divân el-Mütenebbî bi Şerhi Ebi'l-Bekâ el-Ukberî el-müsemma bi't-Tibyân fî şerhi'd-Divân* (nşr. Mustafa es-Sekâ v.dğr.), Kahire 1355/1926, I, 6.

4.2. Müşâkele-i Takdiriye

Müşâkele-i takdiriye, söz içinde sadece müşakilin (müşahib) geçmesi, kendisine eşlik etmesi dolayısıyla şekilce benzeştiği Müşâkelenin ise sözde yer almaması durumudur⁴⁷. Bu durumda müşakel zihnen takdir edilir.

Müşâkele sanatının bu türünde söz içinde tek bir lafız bulunduğundan, Müşâkele-i tahkikiyedeki lafız tekrarı ve fonetik harmoniden kaynaklanan bedii güzellik ve ifade gücü yoktur. Ancak ima ve tariz yoluyla da olsa hayal gücünü zorlayan geniş manasıyla bir istiare ve manevî nükteden bahsedilebilir. Mesela, daha evvel de işaret edildiği üzere, belagatçiler ve müfessirler⁴⁸ *صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً* âyetinde böyle bir Müşâkelenin varlığına dikkat çekmişlerdir. Şöyle ki: *صِبْغَةَ اللَّهِ* (Allah'ın boyası) ifadesiyle asıl kastedilen, kalplerin iman nuruyla arındırılmasıdır. Bu mana, sözün bağlamında saklı bir musahabeden dolayı "boya" tabiriyle anlatılmıştır. Ancak burada Müşâkelenin ikinci unsuru olan müşakel muğlak olup derin tefekkür ve tarihi bilgiyi gerektirmektedir. Mesela, Ragıb el-İsfehanî (ö. 502/1108-1109) burada boyadan maksadı "Allah'ın insanın fitratında yarattığı ve onu behâimden ayırt eden akıl gücü" ile açıkladıktan sonra müşakel olarak Hristiyanların vaftiz merasimine işaret eder.⁴⁹ Aynı şekilde Suyûtî de burada, Hristiyanların bebekleri sarı bir suya sokarak vaftiz etme merasimleriyle bir ilgi kurar ve müşabehet üslubuyla bu âyetin, esasen vaftize (günahı arınma merasimi) ima ve telmih ettiğini belirtir.⁵⁰

Kur'an-ı Kerim'de daha açık müşâkele-i takdîriye örnekleri de mevcuttur. Mesela; (Bu sebeple işledikleri kötülüklerin *فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتٌ مَا كَسَبُوا*⁵¹ cezası onlara ulaştı ve alay ettikleri şey kendilerini kuşattı.... İlh.) âyetinde geçen *seyyie* (günah) tabiriyle esasen yapılan günahların cezası kastedilmiştir. Burada cezanın *seyyie* (günah/suç) olarak isimlendirilmesi, Kur'an bağlamında *سَيِّئَةٌ سَيِّئَةٌ مِثْلَهَا*⁵² âyetiyle müşâkele-i tahkîkiye üslubuyla *seyyie* tabiriyle anılmış olmasındandır.⁵³

Mütenebbî'nin şu şiirinde de Müşâkele-i takdîriyeye örnek vardır:

⁴⁷ Bkz. Durmuş, "Müşâkele", XXXII, 154.

⁴⁸ Bakara 2/138.

⁴⁹ İsfehânî, *Müfredât*, s-b-ğ (صبغ) md.

⁵⁰ Bkz. Suyûtî, *İtkân*, III, 282.

⁵¹ Zümer 39/51.

⁵² Şûra 42/40.

⁵³ Krş. Yılmaz, a.g.t., s. 45-46.

لَنَا مَلِكٌ لَا يَطْعَمُ النَّوْمَ هُمُّهُ مَمَاتٌ لِحَيٍّ أَوْ حَيَاةٌ لِمَيِّتٍ

(Bizim öyle bir hükümdarımız vardır ki (tebaasını) düşünmekten uykuyu tatmaz; diri için ölüm, ölü/çaresiz için hayattır o.)⁵⁴

Burada Mütenebbî, Seyfüddevle'nin tebaası için uykusuz kalması halini, yemek yiyememe haline benzetmiştir. Bunu yaparken de لَا يَطْعَمُ النَّوْمَ (uykuyu tatmaz) ifadesini kullanarak müşâkele yoluyla uykuyu, yemeğe benzetmiştir. Müşâkele sanatının müşakıl unsurunu oluşturan bu ifadenin müşakeli (ilk lafzı), lafzın asıl kullanıldığı anlam üzerinde düşünmekle takdir edilen يَطْعَمُ الطعام (yemek yeme/tatma) ifadesidir ki bu, sözde lafzen mevcut değildir. Bu kulanımda teşbih, vurgu ve abartıda zirvedir. Mütenebbî burada Seyfüddevle'nin hiçbir anını gafletle geçirmeyip, dostlarını lütuf ve ikramıyla ihya ederken, düşmanlarını kahretmek için sürekli uyanık kaldığı anlamını güçlü bir üslupla ifade etmiştir.

5. Müşâkelenin Edebî Değeri

Müşâkelede mana ve lafız cihetinden olmak üzere iki yönlü bir faydadan bahsedilebilir. Anlamca mükerrer lafza karineyle anlaşılan yeni bir anlam yüklenir ki bu söze bedî bir güzellik kattığı gibi hakikatten daha güçlü olan mecazî bir anlam yükler. Diğer yandan lafzın tekrarıyla oluşan ses uyumuyla söze sanatsal bir estetik ve şiirsel bir tat verilmiş olur.⁵⁵ Müşâkele, örnekleri genellikle mecâz-ı mürsel ve bazen de istiare kabilinden sayılmış olsa da söze hem biçim hem de anlam bakımından güzellik katmasıyla edebi bir sanat olarak daha üstün görülmüştür.⁵⁶

Müşâkele, geniş anlamıyla mecaz, dar anlamıyla istiare içermesi ve ifade gücündeki üstünlüğü sebebiyle beyanın konusu görüldüğü gibi lafız tekrarıyla oluşan fonetik harmoninin verdiği zevk dikkate alınarak bedî sanatlar içinde de değerlendirilmiştir⁵⁷. Bununla beraber genel eğilim, bağlam faktörüyle oluşan anlam farklılığı ve bunun maksadı ifadedeki gücü, ayrıca tıbâk, müzâvece ve mukâbele sanatlarıyla benzeşen bedî güzelliği sebebiyle bu sanatın, muhassinât-ı maneviyyeden (manevî güzelleme sanatları) sayılması yönündedir.⁵⁸

⁵⁴ Mütenebbî, Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyin el-Mütenebbî, *Divânü'l-Mütenebbî*, Beyrut: Dârü Beyrût 1403/1983, s. 379.

⁵⁵ Bkz. Râid Hamed, a.g.t., s. 59.

⁵⁶ Durmuş, a.g.m., s. 155.

⁵⁷ Bugün genel bir eğilim olarak *müşâkele* bedî' ilminin bir konusu olarak değerlendirilir. Örnek olarak bkz. Habenneka, a.g.e., II, 438.

⁵⁸ Geniş bilgi için Bkz. Râid Hamed, a.g.t., s. 53; Yılmaz, a.g.t., s. 14; Durmuş, a.g.m., s. 155.

II. Zemahşerî ve Müşâkele Sanatı

Zemahşerî kuşkusuz, bir müfessir olduğu kadar bir dilci ve edebiyatçıdır da. Arap edebiyatının şaheseri olarak görülen Kur'ân'ı yorumlarında o bu edebî kişiliğinden çokça istifade etmiştir. O aynı zamanda Kur'an'ın edebî üstünlüğünü derin analizleri ve ince nükteleriyle ortaya koyduğu *el-Keşşâf*'ında müşâkele sanatını teknik anlamıyla ilk defa kullanan müfessirdir. Ondan sonra bu kavram âyet yorumlarında Fahrettin e-Râzî, Kadı Beyzâvî, Ebüssuûd Efendi, Alûsî ve İbn Aşûr gibi müfessirlerce de geniş biçimde kullanılmıştır.

Zemahşerî Müşâkele kavramını⁵⁹ *إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا* âyetini izah ederken, insana arız olan bir takım haller neticesinde ortaya çıkan hayanın (istihyâ) Allah'a isnadıyla ilgili itirazı cevaplar. Bu bağlamda müşâkeleyi temsil, mükâbele veya cevabı soruya uydurma şeklinde açıklar. Müşriklerin "Muhammed'in Rabbi sinek ve örümceği örnek vermeye utanmıyor mu? (أ ما يستحيي)" sorusuna cevap olarak inen âyette bu ifadenin soru bağlamında kullanıldığını ve bunun da Arap edebiyatında son derece ilgi çekici bedî bir sanat olan mukabele veya cevabı soruya uydurma sanatı olduğunu belirtir. Bu izahını Arap edebiyatından Ebû Temmam'ın şu beytiyle destekler:

مَنْ مُبْلِغٌ أَفْنَاءَ يَعْزُبُ كُلُّهَا ... أَيْ بَنَيْتُ الْجَارَ قَبْلَ الْمَنْزِلِ؟

(Ya'rub kabilesinin bütün boylarına haber salın ki ben ev almadan komşu aldım.)⁶⁰

Zemahşerî'ye göre bu beyitte *بناء الجار* (komşu inşa etme) tabiri, eğer takdire *بناء المنزل* (Ev inşa etme) tabiriyle birlikte kullanılsaydı, mecazen de olsa "komşu edinmek, komşu kazanmak" anlamında kullanılmazdı. Söz konusu tabir burada *بناء المنزل* tabirine müşâkeleden (musahabe) dolayı kullanılmıştır. Arap belagatinin en ince sanatlarını kapsayan Kur'an'da Allah'a nispetle haya/istihya tabirinin kullanılması da böyledir. Müşriklerin sorularına cevapta onların sorularında kullandıkları tabire musahabeden dolayı bu tabir kullanılmıştır.⁶¹ Zemahşerî'nin doğrudan müşâkele tabiriyle açıkladığı bu hal bugün Belagatte terimleşme sürecini tamamlamış müşâkele kavramıyla açıklanmaktadır. Bununla beraber belirtilmelidir ki Zemahşerî'nin burada yaptığı müşâkele tanımı, daha evvel de işaret edildiği üzere, müşâkelenin

⁵⁹ Bakara 2/26.

⁶⁰ Çeviri mana gözetilerek Türk dilindeki "ev alma komşu" atasözüne göre yapılmıştır.

⁶¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 235-237.

unsurlarından müşakelin zikredilmediği takdiriye türüdür. Çünkü Müşriklerin mukadder sualleri âyet metninde yer almamıştır.

Bu bölümde Zemahşerî'nin Arap dili ve belagatine katkısını, Müşâkele sanatı özelinde bazı somut verilerle incelenip değerlendirilecektir. Bu çerçevede Belagate dair görüşlerinin yer aldığı *el-Keşşâf*'ında bilhassa istihzâ, keyd, suhriye, mekr gibi Yüce Allah'a isnadı dinen ve aklen uygun görülmeyen bazı tabirlerin yer aldığı müşkil âyetleri izahında bir yorum biçimi olarak bu sanatı nasıl kullandığı hususu, takipçilerinden Beyzâvî ve Ebussuud Efendi ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

1. Kur'an'da Müşâkele Sanatı

Müfessirler Yüce Allah'a “yed, vech, taht, istiva... istihza, hud'a, suhriye, mekr, keyd...” gibi sırf insanî eylemlerin isnat edildiği müşkil/müteşâbih âyetleri İslam'daki genel ulûhiyet telakkisiyle tutarlı biçimde yorumlayabilmek için çeşitli tevil yöntemlerine başvurmuşlardır. Bu tür âyetlerin yorumunda ilk dönemlerde “mukabele, ceza, istidrâc, temsil, istiare...” gibi tabirlerin sağladığı yorum kabiliyetiyle tekrarlanan tabirle ilgili olarak “lafızda birlik ve manada farklılık” izahı öne çıkarılırken, Zemahşerî'yle birlikte müşâkele kavramı tefsirde kullanılmaya başlanmıştır. Böylece söz konusu âyetlerin rasyonel yorumunda müfessirler yeni bir imkana daha kavuşmuşlardır.

Kur'an'da müşâkele sanatı üzerine tez, kitap ve makale hacminde bazı bilimsel çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı Kur'an'ın bütününe konu alırken, bir kısmı belli sûreler ya da ortak konularla sınırlı kalmıştır. Ancak incelediğimiz bu çalışmalarda müfessirlerin müşâkele kavramıyla yorumladıkları âyetlerin sayısı hakkında bir bilgiye rastlanılmamıştır⁶². Muhtemeldir ki bu müşâkelenin özellikle de tekdiriye türünün yorumuna açık oluşundandır.

Muhtelif veri tabanlarıyla ilgili yaptığımız taramalarda konuyla ilgili ülkemizde yapılan en geniş çalışmanın, Selahattin Yılmaz'ın *Kur'an'da Müşâkele Sanatı* isimli Yüksek Lisans tezi olduğu görülmüştür.⁶³ Çalışmada Kur'an'daki müşâkele âyetlerinin sayısına dair bir fikir verilmemesine rağmen tespitlerimize göre müşâkele sanatı içerdiği iddiasıyla yer verilen âyetlerin sayısı, 50'si müşakel-i tahkiye, 8'zi ise Müşâkele-i takdiriye örneği olmak üzere 58'dir. Birkaç tefsir kitabının elektronik nüshası taranarak yapılmış ve

⁶² Örnek olarak bkz. Güllüce, a.g.m., s. 41-62; İsrâ Müeyyed Reşid'in “Üslûbü'l-Müşâkele fi's-süveri't-tivâl: dirâse üslubiyye dilâliye”, *Mecelletü midadi'l-âdâb*, sayı: 2, Bağdat, s. 71-93.

⁶³ Erzurum 2012.

müellifince müşâkele sanatıyla yorumlanan âyetlerin kaydedildiği bir çalışmaya göre ise bu sayı 113'tür⁶⁴. Bazı örneklerin terim anlamıyla Müşâkelenin konusuna girdiği tartışmalı görülse de müşâkele sanatının Kur'an'daki şahidlerine dair bir fikir vermesi bakımından bu çalışmalar dikkate değerdir.

2. Zemahşerî'de Bir Yorum Biçimi Olarak Müşâkele Sanatı

Zemahşerî bir çok âyette doğrudan müşâkele kavramını kullanırken, yine müşâkeleye yorulabilecek pek çok âyette ise alternatif tabirleri kullanmıştır. Beyzâvî Zemahşerî'yi izleyerek müşâkele kavramını daha sıklıkla kullanırken, temel kaynakları Zemahşerî ve Beyzâvî olan Ebüssuûd Efendi 27 âyetin yorumunda doğrudan müşâkele kavramını kullanarak kavramını kullanım alanını biraz daha genişletmiştir. Ona göre mekr, suhriye, istihza, keyd gibi Kur'an'da Yüce Allah'a isnadında sorun olan sırf insanî eylemlerin yorumunda müşâkele üslubuna başvurmak bir gerekliliktir. Aksi takdirde Yüce Allah'a, O'nun şanına yakışmayan fiiller isnat edilmiş olur ki bu doğru değildir.⁶⁵

2.1.Zemahşerî'nin Âyet Yorumlarında Doğrudan Müşâkele Kavramını Kullanması

Zemahşerî birçok ayette doğrudan Müşâkele kavramını kullanırken, diğer bazı ayetlerde alternatif tabirleri kullanmıştır. Öyle ayetler de vardır ki Zemahşerî onları müşâkele imasında dahi bulunmaksızın dil ve örfi kullanıma göre açıklarken, geç dönem takipçileri aynı ayetlerde müşâkele sanatı görmüşlerdir.

Bu başlık altın ele alınacak âyetleri Zemahşerî doğrudan müşâkele tabirini kullanarak yorumlamıştır.

2.1.1. Bakara 2/26

﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعْضُهُ فَمَا فَوْقَهَا﴾

Zemahşerî "kınanma/ayıplanma korkusuyla insana arız olan çekingenlik ve değişme hali" olarak tanımladığı *istihyâ* (haya etmek) fiilinin âyette Yüce Allah'a isnadını mukâbele, itbâku'l-cevap ale's-süâl, temsil ve müşâkele sanatlarıyla izah etmiştir. Zemahşerî âyette *istihyâ* tabirinin kâfirlerin "أما يستحيي ربُّ محمدٍ أن يضرب مثلاً بالذباب والعنكبوت (Muhammed'in Rabbi sinek ve

⁶⁴ Bkz. <http://www.vb.tafsir.net/tafsir5565/#.VtfbTI9OJMs>

⁶⁵ Bkz. Ebüssuûd, *İrşâd*, IV, 19.

örümceği örnek göstermeye utanmıyor mu?) şeklindeki mukadder sorularına cevaben mukâbele ve itbâkü'l-cevab ale's-süâl (cevabı, soruya uydurma) yoluyla kullanıldığını belirtmiştir. Zemahşerî'nin burada "güzel bir sanat" (فن بدیع) diye nitelediği müşâkelenin takdirî türünden bahsettiği açıktır. Zemahşerî Ebû Temmam'ın şahid olarak getirdiği ve takdirî Müşâkeleye örnek gösterilen bir beytinin izahında açıkça müşâkele kavramını kullanmıştır.⁶⁶

Âyette *istihyâ* tabirinin Yüce Allah'a isnadını Beyzavî temsil ve mukâbele kavramlarıyla izah ederken⁶⁷ Ebüssuûd Efendi bir vecih olarak Zemahşerî'nin yorumunu biraz daha açarak söz konusu tabirin Allah'a isnadını doğrudan müşâkele kavramıyla açıklamıştır.⁶⁸

Zemahşerî ve ona tabi olarak Beyzavî Ahzab 33/53'de ﴿إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ﴾ (هَيَّاسٌ سَبَبِيَّةً) ifadesinin Yüce Allah'a isnadını ise hakikî anlamıyla değerlendirmiş, bunu; "utangaç biri gibi hakkı söylemekten imtina etmez" şeklinde izah etmiştir.⁶⁹ Ebüssuûd Efendi ise burada da *istihyâ* (haya etme) tabirinin Allah için kullanımını müşâkele kavramıyla izah etmiştir.⁷⁰

2.1.2. Bakara 2/138

﴿صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً﴾

Zemahşerî'ye göre Hristiyanların vaftiz merasimlerine atıf yapılan bu âyette "imanla arındırma" anlamını ifade için müşâkele yoluyla boya (صِبْغَةً) lafzı kullanılmıştır.⁷¹ Burada söz konusu olan, Müşâkeley-i takdiriye'dir.

Beyzavî ve Ebüssuûd Efendi ise bu yorumu, birinci tercihleri olmasa da bir vecih olarak zikretmişlerdir. Beyzavî boyayı ilk tercihi olarak Allah'ın insanları yarattığı fitrat olarak açıklarken,⁷² Ebüssuud "imanla arınma" yorumunda Zemahşerî'ye katılsa bile burada Müşâkeley-i takdiriye bulunduğu görüşünü bir vecih olarak zikretmiştir. Bunun temelinde de Hristiyanlar çocuklarının sarı renkli bir suya batırarak vaftiz edilmeleri ve bunu arınma olarak görmeleri rivayeti vardır.⁷³

⁶⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 237-238.

⁶⁷ Beyzavî, *Envâr*, I, 62.

⁶⁸ Ebüssuûd, *İrşâd*, I, 72.

⁶⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 89 krş Beyzavî, *Envâr*, IV, 237.

⁷⁰ Ebüssuûd, *İrşâd*, VII, 112.

⁷¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 335.

⁷² Beyzavî, *Envâr*, I, 109.

⁷³ Ebüssuûd, *İrşâd*, I, 168.

2.1.3-4. Bakara 2/193-194

﴿فَلَا عُذْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ... فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ﴾

Zemahşerî, Beyzâvî ve Ebüssuûd'a göre ilk âyette geçen عُذْوَانَ (düşmanlık, zulüm) kelimesi müşâkele yoluyla zalimlere verilecek cezayı ifade etmektedir. Bu durum "illetin (sebeb) hüküm (ceza) yerine konması" şeklinde açıklanmıştır. Âyette zulmün (udvan) cezası müşâkele yoluyla zulüm tabiriyle ifade edilmiştir.⁷⁴ Ayetin devamında ise *i'tidâ* (hakkı tecavüz, saldırganlık) kelimesi hem haksız saldırıda bulunanlara hem de Müşâkele yoluyla misliyle mukabelede bulunma/cezalandırma anlamında inananlara isnat edilerek kullanılmıştır. Bu gibi ayetlerde illetin hüküm yerine konmasını yani suçun cezasının da suçu ifade eden kavramla tabir edilmesini müfessirlerimiz; "fiilin cezasının da fiille tesmiyesi" manasında müşâkele olarak değerlendirmişlerdir.⁷⁵ Beyzâvî bunu "sümmiye cezaü'z-zulm bismihi (zulmün cezasına da zulüm denmiştir.)" diye ifade ederken⁷⁶, Zemahşerî de aynı kullanımı bir başka bağlamda; istihza fiilinin Yüce Allah'a isnadını izah ederken "sümmiye cezaü'l-istihza bismihi (istihzanın cezasına da istihza denmiştir.)" şeklinde açıklamıştır.⁷⁷

2.1.5. Bakara 2/237

﴿وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى﴾

Üç müfessir de Hanefî yorumuna göre âyette müşâkele sanatı bulunduğunu belirtir. Şöyle ki: يَعْفُونَ (bağışlama) fiilinin faili, boşanan kadınlar olup bunların hak ettikleri yarı mehri bağışlamaları gerçek bir bağıştır (afv). Hanefî yoruma göre يَعْفُو kelimesinin faili kocadır ve mehrin tamamını ödeyen erkeğin, hakkı olan yarı mehri boşadığı kadında bırakması, hakiki anlamda bir bağıştır (afv). Fakat boşanan kadının mehrinde, bir önceki lafzın ifade ettiği gibi bir eksilme değil bir artış söz konusudur. İşte Zemahşerî'ye göre bu artışa müşâkele yoluyla afv (bağış) denmiş olabilir.⁷⁸ Bu konuda Beyzâvî de Zemahşerî gibi düşünmektedir.⁷⁹ Ebüssuûd Efendi ise mehrin tamamının

⁷⁴ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 397; Beyzâvî, *Envâr*, I, 128; Ebüssuûd, *İrşâd*, I, 204-205.

⁷⁵ Beyzâvî, a.y.; Ebüssuûd, a.y.

⁷⁶ Bkz. Beyzâvî, a.y.

⁷⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 185.

⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 464.

⁷⁹ Beyzâvî, *Envâr*, I, 147.

ödenmemesi halinin müşâkele veya tağlib üslubuyla ödenmiş haline benzetildiğini belirtir.⁸⁰

2.1.6. Mâide 5/116

﴿تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ﴾

Bu âyette yüce Allah'a isnat edilen نَفْسِ tabiri üç müfessirimize göre de müşâkele yoluyla kullanılmış olup bununla esasen “Allah’ın gizleyip bildirmedığı şeyler”, bir yoruma göre ise “Allah’ın zâtı” kastedilmiştir.⁸¹

2.1.7. Nahl 16/17

﴿أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ﴾

Üç müfessirimize göre de âyette akıllı varlıklar için kullanılan مَنْ ism-i mevsulü, bir vecih olarak müşâkele yoluyla Allah’tan başka tapılan cansız varlıklar (putlar) için kullanılmıştır.⁸² Burada müşâkele sanatının esasen bir nahiv kuralının tutarlığını temellendirmek için kullanıldığı görülmektedir.

Ebüs-suûd Efendi aynı sûrenin 20. Âyetinde ﴿وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ﴾ (شَيْئًا وَهُمْ يَخْلُقُونَ) geçen يُخْلَقُونَ (yaratılmak) ifadesinde de bir vecih olarak müşâkele sanatı görür ve bunu, ilk lafzın aksine, putların taştan yontulup şekil verilmesi anlamına yorar.⁸³

2.1.8. Sebe 34/16

﴿...وَبَدَّلْنَا هُمْ بَجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنَ ذَوَاتِي أُكُلٍ خَمْطٍ...﴾

Âyette üç müfessire göre de bedel olarak gelen ve gerçekte bahçe olarak nitelenemeyecek bir azap halini ifade eden ikinci جَنَّتَيْنِ lafzının kullanılması, müşâkele üslubuna göre olup “alay etme” anlamı taşır.⁸⁴

2.1.9. Nur 24/45

﴿... فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ...﴾

Âyette, sürüngenler için özellikle onların eylemine uygun düşen “sürünmek (زحف)” fiili yerine “yürüme (مشى)” fiilinin kullanılmasını üç müfessirimiz de ayakları üzerine yürüyen diğer canlılarla birlikte anılmasına bağlamış ve bunu istiare ya da müşâkele sanatıyla açıklamışlardır.⁸⁵

⁸⁰ Bkz. Ebüsuûd, *İrşâd*, I, 234.

⁸¹ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 315; Beyzâvî, *Envâr*, II, 151; Ebüsuûd, *İrşâd*, III, 101.

⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 430; Beyzâvî, *Envâr*, III, 223; Ebüsuûd, *İrşâd*, V, 104.

⁸³ Ebüsuûd, *İrşâd*, V, 106.

⁸⁴ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 116; Beyzâvî, *Envâr*, IV, 245; Ebüsuûd, *İrşâd*, VII, 128.

⁸⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 312-313; Beyzâvî, *Envâr*, IV, 111; Ebüsuûd, *İrşâd*, VI, 185.

Aşağıdaki âyetlerde ise diğer iki müfessirimizden farklı olarak sadece Zemahşerî Müşâkele sanatı görmüştür.

2.1.10. Şuara 26/43-46.

﴿قَالَ لَهُمْ مُوسَىٰ أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ ... فَأَلْقَوْا جِبَالَهُمْ وَعِصِيَّهُمْ ... فَأَلْقَىٰ مُوسَىٰ عَصَاهُ... فَأَلْقَىٰ السَّحْرَةَ سَاجِدِينَ﴾

Zemahşerî bu âyetler grubunun son ayetinde geçen أَلْقَى kelimesinde müşâkele sanatı görür. Ona göre bu kelime anlam içeriği bakımından خَرَّ kelimesi yerine kullanılmıştır. Öncesinde أَلْقَى fiilinin birden fazla formu kullanıldığından müşâkele yoluyla son âyette de aynı fiil kullanılmıştır. أَلْقَى fiilin sözlük anlamı “yere atmak” olduğu halde âyetteki anlamı “Sihirbazlar secdeye kapandılar” demektir.⁸⁶

2.1.11. Sebe 34/13.

﴿يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبٍ وَتَمَائِيلٍ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ اَعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا﴾

Zemahşerî ayette yer alan اَعْمَلُوا ile يَعْمَلُونَ kelimeleri arasında müşâkele görür. Ona göre اَعْمَلُوا fiili, nimet sahibine şükür anlamına gelir. Burada şükür kelimesinin اَعْمَلُوا fiilinin mefulü kabul edilmesi, müşâkele yoluyla daha önceki يَعْمَلُونَ fiilinin mefulleriyle aynı bağlamda zikredilmesinden dolayıdır. Buna göre şu demek istenmiştir: Biz cinleri sizin hizmetinize verdik; sizin için istediğiniz her şey yapıyorlar. Siz de şükür yapınız.⁸⁷

2.2. Zemahşerî'nin Alternatif Tabir/Kavramlarla Müşâkeleye İşaret Etmesi

2.2.1. Bakara 2/14-15

﴿قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُونَ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

Zemahşerî, âyette Allah'a nispet edilen *istihzâ* (alaya alma) tabirini hakikî anlamıyla değerlendirmiş, bunu, kâfirlerin gerçekte alay edilecek ve gülünecek kimseler olduğuna yormuştur. Bunun, tıpkı (فَمَنْ سَيِّئَةٌ سَيِّئَةٌ مِثْلَهَا) ، (فَمَنْ تَطَّيَّرَ بِهَا) ، (فَمَنْ تَطَّيَّرَ بِهَا) ، (فَمَنْ تَطَّيَّرَ بِهَا) gibi *sümmiye cezâü'l-istihzâ bismihi* (Müşâkele) üslubuyla kâfirlerin istihzalarının gerektirdiği cezaya yorulmasını ise “kîle (denildi ki)” temriz sıygasıyla bir yorum olarak nakletmiştir.⁸⁸ Bu yorumu öne çıkaran Beyzavî *sümmiye cezaü'l-istihzâ bismihi* ifadesini açıklarken, ayrıca mükâbetü'l-lafz bi'l-lafz ve mümasil fi'l-kadr tabirlerine yer

⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 391-392.

⁸⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 11.

⁸⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 185

vermiş, müsebbebin sebeple isimlendirilmesi babından seyyienin (günah) cezasına seyyie dendiği gibi burada da istihzanın cezasına istihza dendiğini belirtmiştir. Zemahşerî'nin ilk tercihinin ise diğer bir vecih olarak ayrıca nakletmiştir.⁸⁹ Beyzâvî'nin yorumunu aynen paylaşan Ebüssuûd Efendi bu beyan üslubunu doğrudan müşâkele fi'l-lafz veya mükârebe fi'l-vücûd tabirleriyle açıklamıştır.⁹⁰

2.2.2. Nisâ 4/142

﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ﴾

Müfessirlerimiz, sonraki birçok müfessirin açıkça müşâkele üslubunun bulunduğunu belirttiği⁹¹ bu âyette Allah'a aldatma (خدعة) fiilinin isnadını Zemahşerî anlam içeriği yönüyle, Beyzâvî ve Ebüssuûd ise bir yorum olarak Bakara 2/10, 14-15 âyetlerinde Allah'a isnat edilen *hıdâ'* (aldanma) ve *istihzâ* (alay etme) tabirleriyle ilgili yorumlarına atıf yaparak izah etmişlerdir.⁹² Bakara sûresinin başlarında geçen bu isnatları müfessirlerimiz doğrudan veya anlam içeriğiyle *mukabele*, *tesmiyetü'l-ceza bismi fi'lihi*, *istidrâc*, *temsil*, *istiare* ve *mecaz-i aklî* gibi kavramlarla açıklamışlardır.⁹³ Sadece Ebüssuûd Efendi'nin *istihzâ* fiilinin Allah'a isnadında müşâkele bulunduğu yönündeki görüşüne daha evvel değinilmişti. Ayrıca Ebüssuûd Efendi'nin müşâreket ifade eden mufâ'ale yapısındaki bütün fiillerin Allah'a isnadında genel manada bir müşâkele üslûbu gördüğü de unutulmamalıdır.

2.2.3. Tövbe/Berâe 9/79.

﴿فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ﴾

Zemahşerî ve Beyzâvî zikri geçen *istihzâ* âyetine atıfla dolaylı olarak bu âyette *suhriyye* (alay etme) fiilinin Allah'a isnadında da müşâkele görmüşler, bunu, *tesmiyetü cezâi'l-fi'l bismihi* babından münafıkların müminlerle suhriyelerini/alaylarını cezalandırma anlamına yorumuşlardır.⁹⁴ Ebüssuûd Efendi ise aynı yorumu doğrudan müşâkele kavramını kullanarak yapmıştır.⁹⁵

Hud 13/38'de ﴿وَيَصْنَعُ الْفُلُوكَ وَكَلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَأَ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا مِنَّا تَسْخَرُونَ﴾ ise *suhriyye* (alaya alma) fiili bir peygambere; Hz. Nuh'a

⁸⁹ Beyzâvî, *Envâr*, I, 48.

⁹⁰ Ebüssuûd, *İrşâd*, I, 47.

⁹¹ Yılmaz, a.g.t., s. 38 (147 nolu dipnot).

⁹² Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 116; Beyzâvî, *Envâr*, II, 104; Ebüssuûd, *İrşâd*, II, 246.

⁹³ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 185; Beyzâvî, *Envâr*, I, 44; Ebüssuûd, *İrşâd*, I, 40-41. Ayrıca *istihzâ* fiilinin Allah'a isnadını yorumları için bkz. yk.

⁹⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 72-73; Beyzâvî, *Envâr*, III, 91.

⁹⁵ Ebüssuûd, *İrşâd*, IV, 87.

isnat edilmiştir. Bu fiilin ismet sıfatını haiz bir peygambere isnat edilmesi mahzurludur. Zemahşerî ve Beyzâvî âyeti sözlük anlamına uygun bir şekilde “Bugün siz bizimle alay ediyorsanız, dünyada boğulurken ve ahirette yanarken biz de aynı şekilde sizinle alay edeceğiz” şeklinde izah etmişlerdir.⁹⁶ Ancak suhriyyenin bir Peygamber’e hatta bir Müslümana yakışmayacağı açıktır. O yüzden burada da söz konusu tabirin Müşâkele üslubuyla tekrarlanmış olduğunu söylemek daha muvafıktır. Nitekim Ebüssuûd Efendi burada, bu mahzuru dahi ortadan kaldıracak şekilde müşâkele sanatını ustaca kullanır ve geniş bir izahatla suhriyyenin nübüvvet makamına yakışmayacağını, Nuh’a isnat edilen suhriyenin müşâkele yoluyla “istichâl (cahillikle itham etme)” ya da misliyle mukâbelede bulunma anlamında “cezalandırma” manasına yorummasını önerir.⁹⁷ İstichâl yorumunu bir vecih olarak Zemahşerî ve Beyzavî’de zikretmişlerdir. Ancak Ebüssuûd Efendi bunu müşâkele veya mukâbele kavramlarıyla açıklamıştır.

2.2.4. Yunus 10/21

(وَإِذَا أَدَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسْتَهْمُمْ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُوبُونَ مَا تَمْكُرُونَ)

Zemahşerî Müşâkele kavramıyla açıklanmaya son derece uygun olan bu âyetteki mekr (hile yapmak, tuzak kurmak) fiilinin Allah’a isnadını “cezalarını hazırlamak/planlamak” manasına yorumlayarak *tesmiyetü cezâi’l-fi’l bismihi* prensibine göre dolaylı olarak bir müşâkeleden bahsederken⁹⁸, aynı anlam için Beyzâvî *istidrâc* ve *cezâ*,⁹⁹ Ebüssuûd Efendi de *mükâbele* tabirini kullanmıştır.¹⁰⁰

Aynı şekilde İbrahim 14/46’da (وَقَدْ مَكْرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ (لِتُرْوَلَ مِنْهُ الْجِبَالُ) مَكْرُهُمْ ifadesini Zemahşerî ve Beyzâvî iki şekilde yorumlamışlardır. Birine göre *mekr* mastarı, failine muzaf olup hakiki anlamıyla kullanılmıştır. Maksat “Allah katında onların mekrleri (suçları) yazılıdır. Bu yüzden Allah onları cezalandıracaktır.” Diğer yoruma göre *mekr* mastarı mefulüne muzaf olup faili Allah’tır. Bu yoruma göre *mekr tesmiyeti’l-ceza bismi fi’lihi* prensibini göre mekrin cezası anlamındadır. Manası “Allah katında onların mekrlerini cezalandıracaktır.” demektir. Âyette *mekr* fiilinin

⁹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 198; Beyzâvî, *Envâr*, III, 134.

⁹⁷ Ebüssuûd, *İrşad*, IV, 207

⁹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 124.

⁹⁹ Beyzâvî, *Envâr*, III, 109.

¹⁰⁰ Ebüssuûd, *İrşad*, IV, 133.

Allah'a isnadında mahzur gören müfessirimiz dolaylı da olsa Müşâkele yorumuyla bu mahzuru ortandan kaldırmışlardır.¹⁰¹ Ebüssuûd Efendi ise âyeti mukâbele tabiriyle izah etmiştir.¹⁰² Müteahhir müfessirlerden Âlûsî de âyetteki ikinci mekrin cezaya yorulmasını doğrudan müşâkele veya istiare kavramlarıyla açıklamıştır.¹⁰³

2.2.5. Nahl 16/126

﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ﴾

Zemahşerî yine Müşâkele ile açıklanmaya uygun olan bu âyette cezalandırmanın ikâb sözcüğüyle ifade edilmesini *müzâvece* tabiriyle açıklamıştır. Bununla “Eğer size öldürme vb. bir kötülük yapılırsa, aynıyla mukabele edin, haddi aşmayın” demek istendiğini belirtir.¹⁰⁴ Bu da daha evvel işaret edilen “suçun cezasının da suç kavramıyla açıklanması” prensibine göre bir müşâkeledir. Âyette Beyzavî herhangi edebî bir sanata işaret etmezken¹⁰⁵ genel prensibine göre burada ona göre de mükâbele/müşâkele bulunduğu söylenebilir. Ebüssuûd Efendi ise Müslümanlara isnatla ikâb kelimesinin kullanılmasını daha baştan sebep-müsebbep ilişkisine ya da müşâkele üslubuna bağlamıştır.¹⁰⁶

Aynı ifade yer aldığı Hac 22/60'de ﴿وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لِيَتَصَرَّنَّهُ﴾ ikâba (şuç) verilecek cezanın da ikâb (ceza) tabiriyle ifade edilmesini Zemahşerî *mülâsebet* yoluyla nazirin nazire, nakîdın nakîda (zıt) hamledilmesi babından görürken,¹⁰⁷ Beyzavî bunu *izdivâc* yoluyla iki tabir arasındaki sebep-sonuç/suç-ceza ilişkisine bağlamıştır.¹⁰⁸ Her iki izah da nihai tahlilde müşâkeleyi işaret etmektedir. İki müfessirin de şakirdi Ebüssuûd Efendi bunu da sarîh bir dille müşâkele kavramıyla açıklayacaktır.¹⁰⁹

2.2.6. Tarık 86/15-16.

﴿إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا وَأَكِيدُ كَيْدًا﴾

¹⁰¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 392; Beyzavî, *Envâr*, III, 203.

¹⁰² Bkz. Ebüssuûd, *İrşâd*, V, 58.

¹⁰³ Bkz. Âlûsî, *Ruhu'l-meânî*, 13, 250.

¹⁰⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 486.

¹⁰⁵ Beyzavî, *Envâr*, III, 245.

¹⁰⁶ Ebüssuûd, *İrşâd*, V, 152.

¹⁰⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 207.

¹⁰⁸ Beyzavî, *Envâr*, IV, 77.

¹⁰⁹ Ebüssuûd, *İrşâd*, VI, 116.

Müşâkelenin en uygun örneklerinden biri olan bu âyette¹¹⁰ Allah'a *keyd* (tuzak kurma, plan yapma) tabirini isnat edilmesi üç müfessirimizce de *mükâbele* ve *istidrâc* kavramlarıyla açıklamıştır. Buna göre kastedilen, Kur'an'ın ışığını söndürmek için planlar kuran kâfirlerin bu planlarını boşa çıkarmak, onları beklemedikleri bir anda karşı koyamayacakları bir cezaya uğratmaktır.¹¹¹

2.3. Zemahşerî'nin Müşâkele ya da Alternatif Kavramlarına Başvurmadan Yorumladığı Müşâkele Âyetleri

Bazı âyetler de vardır ki Zemahşerî'nin yorumlarında müşâkele kavramını ya da alternatiflerini kullanmamasına rağmen takipçileri söz konusu ayetlerde müşâkelenin varlığına işaret etmişlerdir.

2.3.1. Bakara 2/268

﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَقَصْلًا﴾

Âyette geçen *va'd* (vadetme) kelimesinin hayır ve şerde kullanıldığını belirten Zemahşerî ve Beyzâvî burada müşâkele ya da *mükâbele* sanatından bahsetmezlerken¹¹² Ebüssuûd Efendi burada şeytanın fakirlikle korkutmasının *va'd* (vadetme/söz verme) tabiriyle ifade edilmesinde Müşâkele görür.¹¹³ Buna göre Allah'ın vaadi hakikat iken şeytanın vaadi mecaz olmaktadır.

2.3.2. Ali İmran 3/31

﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾

Zemahşerî bu âyette kulların Allah'ı sevmelerini mecazen sadece Allah'a ibadet etmelerine, Allah'ın kullarını sevmesini ise onları ödüllendirmesine yorarak tefsir ederken¹¹⁴, Beyzavî ikinci defa sevmeye (يُحِبُّكُمْ) lafzının kullanılmasında *istiare* veya *mukâbele*,¹¹⁵ Ebüssuûd Efendi ise *istiare* veya *Müşâkele* sanatı görmüştür.¹¹⁶

¹¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, a.g.t., s. 37 (139 nolu dipnot).

¹¹¹ Bkz. Zemahşerî, VI, 355; Beyzâvî, *Envâr*, V, 304, Ebüssuûd, *İrşad*, IX, 142.

¹¹² Bkz. Zemahşerî, I, 499; Beyzâvî, *Envâr*, I, 160.

¹¹³ Ebüssuûd, *İrşad*, I, 262.

¹¹⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 547.

¹¹⁵ Beyzavî, *Envâr*, II, 13.

¹¹⁶ Ebüssuûd, *İrşad*, II, 24.

2.3.3. Ali İmrân 3/54

﴿وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾

Âyette Allah'a isnat edilen mekr (tuzak kurma) sözcüğünü müşâkele sanatına işaret etmeksizin “planı boşa çıkarma” anlamına yoran Zemahşerî, bunu, Allah'ın Hz. İsa'yı göğe yükselterek onu öldürmek isteyenlerin planlarını boşa çıkarmasıyla açıklar.¹¹⁷ Zemahşerî'yle aynı yorumu paylaşan Beyzavî kökü itibariyle hile manası içeren mekr lafzının Allah'a ancak *mükâbele* ve *izdivâc* yoluyla isnat edilebileceğini belirtirken, Ebüssuûd Efendi, bunu daha teknik bir terimle; Müşâkele tabiriyle ifade eder.¹¹⁸

Aynı ayet, Enfâl 8/30'de ﴿وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾ şeklinde geçmektedir. Zemahşerî Âl-i İmran 54'de olduğu gibi burada da Allah'a isnat edilen *mekr* (hile) ifadesini, müşâkeleyle işaret etmeksizin Allah'ın müşriklerin tuzaklarını boşa çıkararak beklenmedik planlar hazırlaması olarak yorumlar.¹¹⁹ Beyzavî ve Ebüssuûd'a göre ise âyette müşâkele vardır. Onlara göre *mekr* gibi Allah'a isnadı mahzurlu görülen tabirleri müşâkeleyle/müzaveceyle yorumlama zarureti vardır. Değilse Yüce Allah'a, şanına yakışmayan bir mana isnat edilmiş olur.¹²⁰

Açıktır ki *mekr*, *keyd*, *suhriyye* vb. gibi dinen ve aklen Yüce Allah'a isnadında mahzurlar görülen bazı Kur'an tabirlerin yorumunda müşâkele kavramı önemli bir yorum esnekliği sağlamaktadır.

2.3.4. Ali İmrân 3/169

﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ﴾

Zemahşerî ve Beyzavî âyeti sözlük bilimi kurallarına göre izah ederlerken¹²¹ Ebüssuûd Efendi “... ölümler sanmayın” ifadesini “Allah yolunda öldürülenler kendilerini ölümler sanmasınlar.” şeklinde yorumlar. Ona göre öldürülmeleriyle birlikte zaten kendi durumlarına vakıf olacak şehitlere bu söz daha öldürülmeden “Sonsuz hayat, üstün şeref ve daimî nimetlerle teselli bulsunlar” diye ya da müşâkele yoluyla söylenmiştir.¹²²

¹¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 562

¹¹⁸ Ebüssuûd, *İrşâd*, II, 48.

¹¹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 576.

¹²⁰ Beyzavî, *Envâr*, III, 57; Ebüssuûd, *İrşâd*, IV, 19. Ebüssuûd Araf 8/99'de Allah'a isnat edilen mekr tabirini, Müşâkele-i tahkikiye üslubunda gelmese de, istiare ve istidrac olarak yorumlamıştır. Bkz. *İrşâd*, III, 254.

¹²¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 657; Beyzavî, *Envâr*, II, 48.

¹²² Ebüssuûd, *İrşâd*, II, 112.

Ebüs-suûd Efendi burada, şehitlerin uhrevî ölüm ve hayatı ile dünyevi ölüm ve hayatı arasında, hakikatte birbirinden farklı oldukları halde, dünya gözüyle bir alaka görmüş ve bunu müşâkele üslubuyla açıklamıştır.

2.3.5. Nisâ 4/47

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِّن قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلَىٰ أَدْبَارِهَا أَوْ تَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا﴾

Zemahşerî ve Beyzâvî âyette Allah'a nispet edilen lanetin "Yahudiler gibi domuz ve maymuna dönüştürme (mesh) cezası" ya da gerçek anlamıyla "lanet" olarak açıklanabileceğini belirtirken,¹²³ Ebüsuûd Yahudilerin "mesh cezasıyla" tehdit edilmelerinin (atalarıninkiyile ilgisi dolayısıyla) müşâkele yoluyla açıklanabileceğini belirtmiştir.¹²⁴

2.3.6. Mâide 5/9

﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَّجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم مَّا يَلْبَسُونَ﴾

Âyette Zemahşerî ve Beyzâvî herhangi bir edebî inceliğe işaret etmezken,¹²⁵ Ebüsuûd meleğin insan suretinde gösterilmesinin lebs (kuşkulandırma) tabiriyle ifade edilmesinin, sebep-sonuç ilişkisi ya da müşâkele üslubuyla açıklanabileceğini belirtmiştir.¹²⁶

2.3.7. Tevbe/Berâe 9/67

﴿تَسُوا اللَّهَ فَنَسِيهِمْ﴾

Zemahşerî ve Beyzâvî âyette müşâkele üslubuna işaret etmeksizin Allah'a isnat edilen nisyani, Allah'ın münafıkları rahmetinden ve lütfundan mahrum etmesi olarak açıklamışlardır.¹²⁷ Ebüsuûd Efendi ise aynı yorumu müşâkele kavramıyla yapmıştır.¹²⁸ Zemahşerî Secde 32/14'de (فَذُوقُوا بِمَا نَسِيْتُمْ لِقَاءَ) ise nisyani'nin Allah'a isnadını *mükâbele* ve *cezâ* kavramıyla izah etmiştir.¹²⁹

2.3.8. Yusuf 12/24

﴿وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَن رَّأَىٰ بُرْهَانَ رَبِّهِ﴾

¹²³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 89.krş. Beyzâvî, *Envâr*, II, 77.

¹²⁴ Ebüsuûd, *İrşâd*, II, 186.

¹²⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 325; Beyzâvî, *Envâr*, II, 155.

¹²⁶ Ebüsuûd, *İrşâd*, III, 113-114.

¹²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 65; Beyzâvî, *Envâr*, III, 88.

¹²⁸ Ebüsuûd, *İrşâd*, IV, 80.

¹²⁹ Zemahşerî, V, 32.

Hız. Yusuf'un bir peygamber olarak sahip olduğu ismet ve iffet sıfatı dolayısıyla âyette "zinaya kalkışma" gibi bir niyeti içeren هَمَّ (azmetmek) fiilinin kendisine isnadı, tefsirde karşılaşılan en müşkil durumlardan biri olmuştur. Zemahşerî ve Beyzâvî bu müşkil durumu, kelimenin sözlük anlamını daraltarak aşmışlardır. Onlara göre kastedilen, tercih (ihtiyar) derecesine varmayan fitrî arzudur. Yusuf bu arzuyla mücadele edip başarmış ve bu yüzden övülmeyi hak etmiştir.¹³⁰

Ebüs-suûd Efendi ise burada müşâkele sanatını ustaca kullanarak bu müşkil durumu daha bilimsel temelde çözmüştür. Teklif derecesine varmayan doğal istek/arzu yorumunu Ebüsuûd da uygun görmekle beraber onun asıl dikkat çektiği husus, burada müşâkele üslubunun kullanılmış olmasıdır. Zira Kur'an'da zinaya teşebbüs düşüncesiyle böyle bir azmin (hemm) Hz. Yusuf'tan sadır olamayacağı sağlam kanıtlarla tescil edilmiştir¹³¹.

Bazı âyetler de var ki Zemahşerî ve Beyzâvî'nin müşâkeleyle hiçbir şekilde işaret etmeyip dilsel olarak yorumlamalarına karşın takipçileri Ebüsuûd Efendi yorumunda müşâkele kavramını öne çıkarmıştır.

Gelen âyetler bunun örnekleridir:

2.3.9. Yusuf 12/36-37

﴿... تَبَيَّنَّا بِتَأْوِيلِهِ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ ... قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلَّا نَبَّأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا﴾

Ebüsuûd Efendi, Zemahşerî ve Beyzâvî'den farklı olarak bu âyetlerde geçen iki te'vil lafzı arasında *istiare* veya *müşâkele* görmektedir. Burada istiare, normal yemeğin rüyada görülen yemeğe benzetilmesi sebebiyledir. Müşâkele ise te'vil lafzının, aynı bağlamda tekrar edilmiş olmasından dolayıdır.¹³²

2.3.10. Nûr 24/54

﴿... فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾

Âyette geçen حُمِّلَ (görev yüklenmesi) fiillerini, Zemahşerî ve Beyzâvî lügavî ve şerî örfe uygun olarak tefsir ederlerken¹³³ Ebüsuûd Efendi, burada Hz. Peygamberle ilgili olarak kullanılan مَا حُمِّلَ (üzerine yüklenen sorumluluk) ifadesinin müşâkele yoluyla kullanıldığını belirtmiştir. Çünkü Allah Resulü'nün (s.a.s.) görevi apaçık tebliğdir ve tamamlanmıştır. Ümmetin görevi

¹³⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 268-269; Beyzâvî, *Envâr*, III, 160.

¹³¹ Ebüsuûd, *İrşâd*, IV, 266.

¹³² Ebüsuûd, *İrşâd*, IV, 276. Krş. Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 284; Beyzâvî, *Envâr*, III, 163.

¹³³ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 316; Beyzâvî, *Envâr*, IV, 112.

ise itaattir ve devam etmektedir. Burada *tahmil* kelimesinin seçilmesi, muhtemeldir ki, işin ağırlığını ve bunun hala uhdelerinde duran bir sorumluluk olduğunu hissettirmek içindir.¹³⁴

Bu son âyetlerde Ebüssuûd'un Müşâkeleyi tefsirde Zemahşerî ve Beyzâvî'den daha etkin ve daha kapsamlı kullandığı, manasında işkâl bulunan âyetlerin izahında Müşâkele kavramı sayesinde daha geniş bir yorum kabiliyetine kavuştuğu görülmektedir.

Bazı âyetler de var ki Müşâkele sanatıyla izah edilmeye çok uygun olmasına rağmen Zemahşerî ve diğer müfessirlerimiz bunlarda *Müşâkele* kavramına ya hiç değinmemişler ya da dolaylı olarak işarette bulunmuşlardır. Bunun yerine daha çok *mukabele* veya *istidrâc* kavramlarına yer vermişlerdir.

SONUÇ

Çalışmada ulaşılan başlıca sonuçlar şöyledir:

1. Zemahşerî'nin belagattaki yetkinliği ve bilimsel katkısını gösteren en çarpıcı örneklerden biri, kuşkusuz, Kur'an'ın bazı müşkil âyetlerinin tevilde geniş bir yorum kabiliyeti sağlayan *müşâkele* kavramını tefsirde ilk defa kullanmış olmasıdır.

2. Belagatte "bir lafzın aynı bağlamda farklı bir manada tekrarlanması" olgusu, ilk dnemlerde *müzavece*, *istidrâc*, *mükabele*, *istiare*... vb. gibi tabirlerle ifade edilirken, Zemahşerî'yle birlikte bu durum Müşâkele tabiriyle dile getirilmiş, Sekkâkî'yle birlikte *müşâkele* teknik tanımına kavuşmuş, Kazvî'nî'yle de hakikî ve takdirî türlerine ayrılarak belagatin bedî sanatları arasındaki bugünkü yerini almıştır.

3. Kur'an-ı Kerim ve hadisi şeriflerde müşâkelenin iki türüne de örnek teşkil edecek birçok kullanım vardır. Özellikle Kur'an'da Allah'a isnadında dinen ve aklen mahzurlar görülen bazı eylemlerin makul bir şekilde yorumlanmasında müşâkele kavramı etkin bir rol oynamıştır. Zemahşerî'yle birlikte literatüre giren Müşâkele Kur'an yorumlarında en etkin biçimde kullanan müfessirlerden biri, hiç kuşkusuz, aynı zamanda dil ve belagatte Zemahşerî'nin sadık takipçilerinden biri olan Ebüssuûd Efendi'dir.

4. Çalışmada doğrudan (28) veya dolaylı (4) olarak toplam 32 âyete yer verilmiştir. Zemahşerî bu âyetlerin 13'ünde müşâkale (Bakara (dolaylı) 26, 138, 193-194, 237; Mâide 116; Tevbe 79 (atıfla); Nahl 17; Sebe' 16; Nur 45;

¹³⁴ Ebüssuûd, *İrşâd*, IV, 189.

Şuara 43-46, Sebe 13); 1'inde Müşâkele ve istiare (Nur 45), 3'ünde *tesmiyetü cezâi'l-fi'l bismihi* (Bakara 14-15, Tevbe/Berâe 79; İbrahim 46), 1'inde mülasebet (Hac 60), 1'inde müzavece (Nahl 126), 1'inde de Müşâkele, mukabele ve *itbakül-cevab ale's-süal* (Bakara 26), 1'inde mülasebet (Hac 60), 2'sinde mukabele ve istidrac (Nisa 142; Târik 15-16) tabirlerini kullanırken, 13'ünde ise Müşâkele sanatına hiç değinmemiştir. İki âyette (Şuara 43-46, Sebe 13) Beyzâvî ve Ebussuud'dan farklı olarak Müşâkele üslubu görmüştür. Buna göre Zemahşerî 13 âyetin yorumunda doğrudan Müşâkele kavramını, mükerrerlerle birlikte 13 âyette bir veya birden fazla alternatif tabir kullanmıştır. Başka müfessirlerin Müşâkele sanatı gördüğü 10 ayeti de geleneksel tefsir yöntemlerine göre tefsir etmiştir.

Beyzâvî söz konusu ayetlerden sadece 8'inin yorumunda Müşâkele terimini kullanmıştır (Bakara 138, 193, 194, 237; Mâide 116; Nahl 17; Nur 45; Sebe 16). Kalan ayetlerin 5'de mukabele (Bakara 14-15, 26; Ali İmran 31, 54; Tevbe, 79 (atıfla)), 2'inde istiare (Nur 45; Ali İmran 31), 1'nde sebep müsebbeb ilgisi (Hac 60), 1'nde izdivâc (Ali İmran 54), 1'nde mümasil fi'l-kadr (Bakara 14-15) ve 1'de de müzavece (Enfal 30) tabirlerini tek başına ya da Müşâkele ile birlikte kullanırken, 8'inde hiçbir edebî sanata işaret etmemiştir.

Öncelikle bazı müşkil âyetlerin yorumunda bir yöntem biçimi olarak Müşâkele kavramını sıklıkla kullanan Ebüssuûd Efendi ise Müşâkele sanatının bulunduğunu düşündüğü 27 âyetten 20'sinde (Bakara 26, 138, 193, 194, 268; Ali İmran 54, 169; Nisa 47; Mâide 116; Enfâl 30, Tevbe 67, 79; Yusuf 24; Hud 38; Nahl 17, 20; Hac 60; Ahzab 53; Nur 54; Sebe' 16) Müşâkele kavramını tek başına, 3'ünde (Ali İmran 31; Yusuf 36-37; Nur 45) istiare; 2'inde (Maide 9; Nahl 126) sebep-müsebbeb ilgisi; 1'inde (Bakara 14-15) mukabele fi'l-vücut (birlikte var olma) ve 1'inde de (Bakara 237) tağlib tabiriyle birlikte ve alternatif bir yorum olarak zikredilmiştir.

5. Âyet yorumlarında Müşâkele üslubuna sıklıkla başvuran Zemahşerî ve Beyzavî, çok kere Müşâkele tabiri yerine *mukabele* ve *istiare*, bazen de *müzâvece*, *mülâbese*, *icdivâc* ve *tesmiyetü cezâi'l-fi'l bismihi* (cezanın suç oluşturan fiille isimlendirilmesi) tabirlerini kullanılmıştır. Ebüssuûd Efendi ise genellikle Müşâkele tabirini tek başına veya alternatifleriyle birlikte kullanmakla birlikte bazen *mükâbele*, *istiare* ve *tesmiyetü cezâi'l-fi'l bismihi* gibi alternatif tabirleri kullanmıştır. Buna göre Ebüssuûd Efendi'nin Müşâkele sanatını tefsirde Zemahşerî ve Beyzâvî'den daha etkin kullandığı söylenebilir.

6. Bazen bunun tam tersi de olmuştur. Bazı âyetlerde Zemahşerî Müşâkele tabirini kullandığı halde Ebüssuûd kullanmamıştır. Mesela Zemahşerî'ye göre Şuara sûresinin 46. âyetinde (فَأَلْقَى السَّحْرَةَ سَاجِدِينَ) geçen فَأَلْقَى

lafzı, gerçek anlamında kullanılmış olabileceği gibi, esasen Müşâkele yoluyla bir önceki âyette geçen (فَالْقَىٰ مُوسَىٰ عَصَاهُ) aynı ifadenin tekrarından ibaret olup خَرَّ (yere kapandı) lafzı yerine kullanılmıştır.¹³⁵ Ebüssuûd Efendi bu inceliğe dikkat çekmemiştir.

8. Zemahşerî'den sonra da bir yorum biçimi olarak müşâkeleyi, takipçileri Râzî, Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi, Ebüssuud'un takipçilerinden Âlûsî ve geçen asır müfessirlerinden İbn Âşur ve başkaları uygulama alanını genişletilerek kullanmışlardır.¹³⁶

¹³⁵ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 392. Ayrıca bkz. V, 112. krş. Ebüssuûd, *İrşâd*, VI, 243; VI, 126.

¹³⁶ el-Mektebetü'ş-şâmile isimli e-kütüphaneden *Ruhu'l-meânî* "Müşâkele" lafzıyla taranırsa, Âlûsî'nin bu tabiri, 100'ü aşkın yerde genellikle belagatteki terim anlamıyla kullanıldığını, aynı şekilde Ebüssuûd Efendi'yi kastettiği "Şeyhulislam" unvanıyla yapılan aramayla da 300'ü aşkın yerde Ebüssuûd'dan bahsettiği görülür. Örnek olarak Âlûsî'nin, Ebüssuûd Efendi'nin Müşâkele tabirini kullandığı Bakara 2/14-15, 237; Ali İmran 3/31, 54, Nisa 4/47, Maide 5/9, 116, Yusuf 24... gibi âyetleri yorumuna bakılabilir. Ebüssuûd'un Müşâkele sanatını kullanmadığı yerlerden de Bakara 2/3, Nisa 4/102, 108, 172; En'am 6/150; Yunus 10/21 ... âyetlerini yorumlarına bakılabilir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Abdülkadir el-Arabî, *el-Müşâkele beyne'l-lügati ve'l-belâğa*, Yüksek Lisans Tezi, el-Camiatü'l-Mustansırıyye, Külliyyetü'l-âdab, 2002.
- Alûsî, Ebû'l-Fadl Şihabüddin Mahmud el-Âlûsî, *Ruhu'l-meânî fî tefsiri'l-Kur'ani'l-azim ve's-sebi'l-mesânî*, I-XXX, Beyrut: Darü ihyâi't-türasi'l-Arabî, ts.
- Beyzâvî, Nasirüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-Te'vil el-ma'ruf bi Tefsirü'l-Beyzâvî*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı, I-V, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Kütübü's-sitte ve sürûhuhû: Sahihü'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul: Çağrı yayımları, 1992/1413.
- Durmuş, İsmail, "Müşâkele", *DİA*, XXXII, 154-155, İstanbul 2006.
- Ebû Musa, Muhammed Haseneyn, *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fî Tefsiri'z-Zemahşerî ve eserühâ fî'd-dirâsâti'l-belâğîyye*, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî ts.
- Ebüs-suûd Efendi, Muhammed/Ahmed b. Şeyh Muhyiddin el-İmâdî, *Tefsirü Ebi's-Suûd el-müsemmâ İrşâdi'l-akli's-selim ilâ mezâya'l-Ku'râni'l-Kerim*, I-IX, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî ts.
- Eliaçık, Muhittin, "Bazı Belâgat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi", *Kırklareli Ün. Sosyal Bilimler Dergisi* (KUSBD), cilt. 3, sayı. 2 (Temmuz 2013), s. 1-15.
- Emil Bedî Yakub, *Divânü Amr b. Külsüm*, Beyrut 1991.
- Ferrâ, Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân*, I-II, Beyrut 1403/1983.
- Güllüce, Veysel, "Kur'ân-ı Kerim'de Müşâkele Yoluyla Allah'a İsnat Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 25/41-62, Erzurum 2006.
- Habenneka, Abdurrahman Hasan el-Meydânî, *el-Belâğatü'l-Arabiyye üsûsühâ ve ulûmuhâ ve fînûnuhâ*, Beyrut: Dimesşk 1416/1997.
- İsfehânî, er-Rağib el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Safvân Adnân Davudî), 1430/2009.
- İbn Aşur, Muhammed et-Tâhir b. Âşur, *et-Tahrir ve't-tenvir*, I-XXX, Tunus 1984.
- İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*, thk. İsam Şuaytû, I-II, Beyrut 1987.
- İbn Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1393/1973.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut : Dâru Sadır 2010.

- İbnü'n-Nâzım, Bedreddin İbn Malik el-Endelüsî, *el-Misbâhü'l-münir fi ilmi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, thk. Hüsni Abdülcelil Yusuf, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb 1409/1989.
- İsrâ Müeyyed Reşid, "Üslûbü'l-Müşâkele fi's-süveri't-tivâl: dirâse üslubiyye dilâliye", *Mecelletü midadi'l-âdâb*, sayı: 2, Bağdat, s. 71-93.
- Kazvînî, Kazvinî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdirrahmân el-Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh fi ulûmi'l-belagati: el-Meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, nşr. İbrahim Şemşeddin, Beyrut 1424/2003.
- *et-Telhis fi ulumi'l-belaga*, nşr. Abdurrahman el-Berkûkî, Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî 1350/1932.
- Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn: Tefsirü'l-Maverdî*, nşr. es-Seyyid Abdülmaksud b. Abdürrahim, I-VI, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye ts.
- Müberred, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Müberred, *Mâ'ttefeka lafzuhû ve'htelege ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Muhammed Süleyman Ebü Ra'd, Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye 1409/1988.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhû: Sahihü Müslim*, I-III, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413.
- Mütenebbî, Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyin el-Mütenebbî, *Divânü'l-Mütenebbî*, Beyrut: Dârü Beyrût 1403/1983.
- Râid Hamed Halef Küreyş el-Cebbûrî, *et-Tevzifü'l-belâgî li't-tecnîsi ve'l-müşâkele fi şî'ri'l-Mütenebbî*, (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü'd-Diyâlâ Külliyyeti'l-Terbiye li'l-ulûmi'l-insâniyye Kısmü'l-Lügati'l-Arabiyye fi'l-Irak: Bakuba 1436/2014.
- Râzî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrettin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, I-XXX, Beyrut 1420.
- Rummânî, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'an (Selâsü resâil fi i'câzi'l-Kur'an: li'r-Rümmanî ve'l-Hattabi ve Abdilkâhir el-Cürcânî)*, thk. Muhammed Halefullah Ahmed v.dğr., Kahire 1976.
- Sekkâkî, Ebü Yakub Yusuf b. Muhammed es-Sekkâkî, *Miftâhü'l-ulûm*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, Beyrut 1420/2000.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, I-VII, Suud Din İşleri, Vakıflar, Davet ve İrşad Bakanlığı Yayınları ts.
- Sübki, Ahmed b. Ali Behâüddin es-Sübki, *Arûsü'l-efrâh fi şerhi Telhisi'l-Miftâh*, thk. Abdühmaid Hindâvî, I-II, Beyrut 1423/2003.
- Şerif er-Radî, *Telhisü'l-beyân fi mecâzâti'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdülgani Hasan, Kahire 1374/1955.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tefsirü't-Taberî: Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmusin et-Türkî, I-XXX, Kahire: Dârü Hicr ts.
- Taşköprüzade, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Şerhu Fevâidi'l-ğiyâsiyye min ilmeyi'l-meânî ve'l-beyân*, Dersâdet : Dârü't-tıbâati'l-âmire, 1312.
- Teber, Hatice Cerrahoğlu "Hevârî", *DİA*, EK I, Ankara 2020, 554-555.
- *Hâricî-İbâdî Tefsir Geleneği: Hûd b Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîri*, İlahiyat Yay, Ankara 2104.
- Tebrîzî, Ebû Zekeriya Yahya b. Ali Hatib et-Tebrîzî, *el-Kâfî fi'l-arûz ve'l-kavâfî*, thk. Hasan Abdullah el-Hassânî, Kahire 1415/1994.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Mesud b. Fahreddin Ömer et-Teftâzânî, *el-Mutavvel Şerhu Telhisi Miftâhi'l-ulûm* (thk. Abdülhmaid el-Hindâvî), Beyrut 1434/2013.
- Tehânevî, Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi'stulahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, nşr. Ali Dehrûc, I-II, Beyrut 1996.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyn el-Ukberî, *Divân el-Mütenebbî bi Şerhi Ebi'l-Bekâ el-Ukberî el-müsemma bi't-Tibyân fi şerhi'd-Dîvân*, nşr. Mustafa es-Sekâ v.dğr., I-IV, Kahire 1355/1926.
- Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidit-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-tevil*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvad, I-VI, Riyad 1418/1998.